

«МІЙ КРАЩИЙ ДРУГ... РІББЕНТРОП» (ПАКТ 23 СЕРПНЯ 1939 РОКУ: ЗРАДА, ДИПЛОМАТІЯ, ПЕРЕМОГА, ПОРАЗКА...)

Автор, використовуючи різноманітну літературу вітчизняних, російських і закордонних науковців, цікаву джерельну базу, намагається дати об'єктивну, не спотворену політичними підходами, характеристику німецько-радянському пакту 23 серпня 1939 р. Матеріали статті підштовхують до адекватних висновків з історичного минулого.

Ключові слова: Німеччина, СРСР, Друга світова війна, Сталін, Гітлер, агресія.

Автор, используя разнообразную литературу отечественных, российских и зарубежных ученых, интересную базу источников, пытается дать объективную, не искаженную политическими подходами, характеристику немецко-советскому пакту 23 августа 1939 г. Материалы статьи подталкивают к адекватным выводам исторического прошлого.

Ключевые слова: Германия, СССР, Вторая мировая война, Сталин, Гитлер, агрессия.

The author, using a variety of Ukrainian, Russian and foreign literature, an interesting source base, tries to give an objective, not politically distorted characteristic of the German-Soviet Pact dated August 23, 1939. The article leads to the appropriate conclusions from the historical past.

Key words: Germany, USSR, World War II, Stalin, Hitler, aggression.

Ця фраза, незважаючи на присутній сарказм та іронію, належить В. М. Молотову (принаймні її наводить письменник Фелікс Чуев у своїх бесідах з В'ячеславом Михайловичем 9 липня 1971 р.) [1, с. 19].

Про пакт Молотова-Ріббентропа написано достатньо багато. Загальне оцінювання цього документа здебільше якесь «опосередковане» (і позитивне, і негативне), на цьому наполягають історики-науковці В. О. Анфілов, Л. О. Безименський, Ю. М. Зоря, В. Л. Израелян, М. А. Кірсанов, Ф. М. Ковальов, В. М. Куліш, А. М. Мерцалов, Д. М. Проектор, О. А. Ржешевський, В. М. Фалін, Н. С. Лебедева, А. О. Чубар'ян...

Автор статті не ставить за мету «виправдати», «обілити», або навпаки, дотримуючись сучасної «політичної моди», – піддати різкій критиці зовнішню політику СРСР і Німеччини того періоду; його намагання – розібратися, об'єктивно й неупереджено, в міжнародно-політичній ситуації, враховуючи її численні компоненти і чинники, напередодні Другої світової війни, тобто до 1 вересня 1939 року.

Усвідомлюючи, що особливо цей проміжок часу – 1938-1939 рр. – найбільш заплутаний, суперечливий, таємний, персоналізований (Сталін, Гітлер, Муссоліні, Чемберлен, Даладьє), підходив для його вивчення, аналізу, співставлення й

характеристики не з політичних, а суто з історичних вимірів. У цьому одночасно полягають і актуальність, і новизна обраної проблематики. Німецько-радянський договір про ненапад значно частіше називають за прізвищами осіб, які його підписали – «пакт Молотова-Ріббентропа», тому є необхідність надати **стислі історичні довідки**.

Молотов (Скрябін) В'ячеслав Михайлович – «активний учасник революційного руху в Росії, радянський політичний діяч і дипломат. У 1920 р. – секретар ЦК КП(б) України; у 1921-1930 рр. – секретар ЦК ВКП(б); у 1930-1941 рр. – Голова Ради Народних Комісарів СРСР, в 1939-49 рр. та у 1953-56 рр. – нарком (з 1946 р. – міністр) закордонних справ СРСР. У 1957-1960 рр. – посол СРСР у Монгольській Народній республіці; з 1963 р. – у відставці» [2, с. 237].

Ріббентроп Іоахім (1893-1946 рр.) – «державний діяч, дипломат фашистської Німеччини. У юнацькі роки перебував у Швейцарії, Лондоні (вивчав англійську мову), Канаді (1910 р.), США (1913-1914 рр.). Після 1919 р. – власник великої експортно-імпоротної виноторговельної фірми [3, с. 163-164]. «У 1930 р. примкнув до нацистської партії, активно сприяв встановленню в Німеччині фашистської диктатури. В 1936-38 рр. – посол Німеччини у Великобританії. У 1938-45 рр. – міністр закордонних справ Німеччини, член

таємного кабінету, керував дипломатичним забезпеченням гітлерівської агресії. Як один із головних військових злочинців отримав вирок на Нюрнберзькому процесі (1945-46 рр.) до смертної страти та повішаний» [4, с. 463-464].

Чому до сьогодні серед істориків, міжнародників, політологів, юристів, філологів-лінгвістів цей документ викликає небезпідставний інтерес; його основний зміст, як і додатковий таємний (секретний) протокол, потребують інтерпретації, уточнень, роз'яснень? І чи існувала альтернатива «змові диктаторів» [Сталіна і Гітлера – С. П.] та чому, врешті, «новий антикомінтерновець Сталін» (вислів самого Сталіна, за спогадами В. М. Молотова) [5, с. 19] пішов на підписання «вимушеної угоди з Німеччиною» [6, 180]? Спробуємо дати відповіді на ці питання.

Німецька авторка одного з найсерйозніших наукових досліджень відносно пакту 1939 р. Інгеборг Фляйшхауер, порушуючи питання про генезу пакту та пропонуючи чотири можливих відповіді (1. «ініціатива... Сталіна; 2. ініціатива... Гітлера; 3. Сталін і Гітлер йшли назустріч один одному; 4. ініціатива йшла від німецької дипломатії) [7, с. 12] пише: «Підписаний вранці 24 серпня 1939 р. пакт Гітлера-Сталіна... став віхою на шляху німецького вторгнення в Польщу, а таким чином, й розв'язання Другої світової війни» [8, с. 19]. Нічого не скажеш, – сміливо! Сама праця – дотепна, розумна, наукова, фактологічно обгрунтована, однією з родзинок якої є використання особистого архіву німецького посла в Москві того періоду графа фон Шуленбурга, але що хотіла знайти і довести Фляйшхауер – те, що Шуленбург виявився «радянським розвідником», чи він би, як державний діяч і дипломат, пішов би проти зовнішньополітичних уподобань та амбіцій Гітлера, а, як висновок, – «німецьке посольство в Москві практикувало «війну дипломатичних нот», свідомо вважаючи її засобом попередження або відтермінування дійсної війни. Радянський уряд йшов йому в цьому назустріч» [8, с. 359]. Безумовно, за логікою німецької дослідниці, Німеччина перемогла в «дипломатичній війні»; так може не фашистська Німеччина вдерлася на територію СРСР, а він сам напав на себе? Може, не було Мюнхена 29-30 вересня 1938 р., в якому «миротворці» Невілл Чемберлен і Едуард Даладзь, зрадивши Чехословаччину, «остаточно переконали Гітлера у безкарності подальшої агресії»? [9, с. 5].

Торкнемося передісторії пакту про ненапад між Радянським Союзом і Німеччиною, головними віхами якої, на думку автора статті, були:

- договір про дружбу та нейтралітет між СРСР і Німеччиною від 24 квітня 1926 року;

- приєднання Німеччини 6 лютого 1929 р. до «пакту Бріана-Келлога» від 27 серпня 1928 р. та підписання 9 лютого 1929 р. «протоколу Литвинова» [10, 452];

- 19 жовтня 1933 р. – вихід Німеччини з Ліги Націй; вступ до неї 18 вересня 1934 р. СРСР;

- громадянська війна в Іспанії 1936-1939 рр.;
- аншлюс Австрії Німеччиною 12-13 березня 1938 р.;

- Мюнхенська конференція 29-30 вересня 1938 р.;

- квітень-серпень 1939 р. – переговори в Москві між представниками Радянського Союзу, Великої Британії, Франції щодо укладання договору про взаємну допомогу;

- 3 травня 1939 р. – відставка наркому закордонних справ М. М. Литвинова;

- 22 травня 1939 р. – німецько-італійський пакт про дружбу та союз («Сталевий пакт»);

- «дипломатичне диво» плану Ріббентропа-Шуленбурга – 20 травня – 21 серпня 1939 р. [11, с. 156-265].

«Апогеєм» відносин між СРСР і Німеччиною 1939 р. став візит міністра закордонних справ Іоахіма фон Ріббентропа до Москви 23-24 серпня.

Німецька делегація у складі 37 осіб прибула до Москви о 13:00 23 серпня. Перша бесіда з представниками радянської сторони (І. В. Сталін, В. М. Молотов, перекладач В. Павлов) відбулася цього ж дня з 15:30 до 18:30. Друга зустріч почалася о 22:00 23 серпня і закінчилася, з перервами, о 2:00 24 серпня підписанням Договору про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом (датований попереднім днем). Неможна сказати, що переговори були простими. За свідченням Фрідріха Гауса, що був присутній на вечірній зустрічі, Ріббентроп хотів до преамбули включити фразу про «встановлення дружніх радянсько-німецьких відносин», але проти виступив Сталін: «Радянський уряд не може несподівано піднести своєму народові... декларацію про дружбу після того як нацистський уряд шість років поспіль виливав на нього бруд...» [12, с. 74].

Договір складався з семи статей. У преамбулі констатовалося, що для «зміцнення справи миру між СРСР і Німеччиною та виходячи з основних положень договору про нейтралітет... у квітні 1926 року» уряди обох країн прийшли до такого узгодження: сторони зобов'язуються утримуватись від агресивних дій та від нападу щодо одна одної (стаття I); у випадку нападу третьої держави на одну із сторін, інша сторона не буде підтримувати країну, яка здійснила напад (статті II, IV); сторони зобов'язувалися консультуватися... з питань, що торкаються їх загальних інтересів (стаття III); суперечки, що можуть виникнути, повинні розв'язуватися мирним шляхом (стаття V); договір укладався терміном на 10 років і набував чинності негайно після його підписання (статті VI, VII) [13, с. 407-408].

Перше, що кидається в очі, – різна кількість статей варіанту 23 серпня та проекту тексту, запропонованого Молотовим 19 серпня. Замість 5 статей стало 7. У радянському варіанті статті II заборонялася «будь-яка форма насилля», у підписаному – «коли сторона опиниться об'єктом військових дій». Стаття VII підкреслює «неучасть у будь-якому угрупованні держав», чого не

передбачав «перший варіант» (зрозуміло, що ця стаття ставила перешкоду перед СРСР щодо подальших переговорів з Великобританією і Францією). Проект передбачав п'ятирічний термін дії договору, підписаний пакт – 10 років.

Цікаво й доречно прослідкувати реакцію керівників обох країн на договір 23 серпня 1939 р.

Виступаючи 3 липня 1941 р. по радіо І. В. Сталін казав: «Можуть запитати: як могло статися, що радянський уряд пішов на укладення пакту про ненапад з такими... перевертнями, як Гітлер і Ріббентроп? Не була тут зроблена помилка? Безумовно, ні! Пакт про ненапад є пактом про мир між двома державами. Саме такий пакт запропонувала нам Німеччина у 1939 р.» [14, с. 11]. Сталін не виправдовувався, він відкрито брехав. М. С. Хрущов, згадуючи ці події, у своїх мемуарах пише: «Він (Сталін – С. П.) розумів, що Гітлер хоче нас обдурити, просто перехитрити. Але гадав, що це ми, СРСР, перехитрили Гітлера, підписавши договір. Він казав нам: «Тут іде гра, хто кого перехитрить та обдурить» [15, с. 86].

Значно бурхливішою була реакція Гітлера: якщо зранку 24 серпня 1939 р. після телефонного повідомлення Ріббентропа, стукаючи кулаками, він кричав: «Тепер увесь світ у мене в кишені! Тепер мені належить Європа»; то 25 серпня – біля 19:00, – приймаючи Ріббентропа, він був переконаний, що «здійснив найбільший подвиг свого життя, який затьмарив собою всі попередні успіхи у внутрішньо- та зовнішньополітичній областях» [16, с. 316].

Але брехали, викручувалися і, можливо, своєрідно виправдовувалися і Сталін, і Гітлер, бо існував **секретний додатковий протокол** (теж підписаний Молотовим і Ріббентропом), який, як було зазначено у преамбулі, «обговорював питання про розмежування сфер взаємовигідних (у російському варіанті тексту – «обоюдних») інтересів у Східній Європі».

Достатньо тривалий час не припинялися суперечки щодо дійсності та достовірності секретного протоколу, але після висновків комісії з правової та політичної оцінки радянсько-німецького договору про ненапад від 1939 р. на чолі з О. М. Яковлевим, що пролунали на II З'їзді народних депутатів СРСР (грудень 1989 року), встановлено, що «хоча оригінали протоколів не знайдено ані в радянських, ані в закордонних архівах..., комісія вважає можливим визнати, що секретний додатковий протокол від 23 серпня 1939 р. існував...» [17].

Як, у зв'язку з цим, не згадати поради історикам німецького фельдмаршала, начальника Генштабу графа Хельмута Карла Мольтке (1800-1891 рр.) щодо написання правдивої історії франко-пруської війни 1870-1871 рр.: «Пишіть правду, тільки правду... Але не всю правду».

Сперечання та твердження суперечливого характеру не вщухають донині щодо самого пакту й секретного протоколу. Це – зрозуміло, бо, по-перше, вони були неординарними; по-друге,

носили характер відкритого демаршу; по-третє, були своєрідним, обумовленим компромісом з обох сторін.

Немає необхідності наводити повний текст секретного протоколу, він надрукований у багатьох збірниках документів і матеріалів [18, с. 123].

Мене, як історика, значно більше турбує позиція деяких сучасних російських та українських представників історичної та юридичної наук, які стверджують, що «практика міжнародних секретних договорів і протоколів була та є звичайною» [19, с. 114; с. 212]. Виходить, ні досвід Другої світової війни, ні досвід історії дипломатії 1930-1940-х рр., ні уроки (позитивний і негативний) пакту 23 серпня 1939 року нічого не варті та нічому нас, людей ХХІ століття, не навчили?

Історичні «горе-перевертні» продовжують і сьогодні виправдовувати «змову диктаторів», висуваючи нові версії. Так, Н. О. Нарочницька у книзі «За що та з ким ми воювали» (розділ «Пакт Молотова-Ріббентропа») пише: «Тепер звернемося до відомого (в оригіналі – «пресловутому») пакту Молотова-Ріббентропа, ставлення до якого не може бути зрозумілим без знання англосаксонської стратегії ХХ століття в Європі [?!? – С. П. А чому не почати з історії первісного суспільства?]. І далі: «Договір демонізований не тому, що сприяв війні. Після Мюнхена й аншлюсу Австрії, вона повинна була в будь-якому випадку статися... Договір змінив її [Британії – С. П.] розклад, а, відповідно, післявоєнну конфігурацію... Пакт Молотова-Ріббентропа 1939 року є найбільшим крахом англійської стратегії за все ХХ століття, і його завжди будуть демонізувати» [20, с. 48; с. 53]. Хочеться згадати українську приказку про невістку: сьогодні ми будемо робити винними всіх – Велику Британію, Францію, Іспанію, Італію, США... У російського байкаря Крилова, до речі, є чудовий твір про дзеркало і мавпу...

Розглянемо питання про можливі альтернативні варіанти пакту 23 серпня 1939 р. та, у зв'язку з цим, наявність «англійського», «французького» й «американського» чинників не тільки в німецько-радянських взаєминах того часу, але й у системі відносин у цілому.

У 1988-1989 рр. у провідних радянських друкованих виданнях («Літературна газета», «Вісті ЦК КПРС») з'являються статті під назвою «Пакт 1939 року: альтернативи не було». Автори матеріалу стверджували, що «на момент прийняття рішення – укладати або ні договір про ненапад з Німеччиною (19-20 серпня 1939 р.) – у Сталіна вибору вже не існувало. Всі шанси на досягнення узгоджень з Англією та Францією були повністю вичерпані, що позбавляло альтернативи» [21, с. 28].

Відомий російський вчений М. І. Семиряга у своєму дослідженні «Таємниці сталінської дипломатії 1939-1941» пропонує три можливі шляхи розвитку подій, якщо б радянське

керівництво відмовилося підписати договір з Німеччиною.

«Перший шлях. Радянський союз відхилив пропозицію Німеччини., зтягує переговори., наполегливо, з готовністю до компромісу., підписує угоди з Англією та Францією.

Другий шлях. Укласти договір з Німеччиною., включивши статтю про право його анулювати...

Третій шлях. Не підписувати договір ані з Німеччиною, підтримуючи з нею нормальні економічні відносини, ані з Англією та Францією, зберігаючи... нейтральний статус...» [22, с. 57].

Автор статті переконаний, що навряд чи СРСР, який з початку 1920-х років наполегливо «вліз» не тільки в європейські справи (Генуезька, Гаазька конференції...), але й в азіатські міжнародно-політичні зрушення (Лозаннська конференція, конвенція з Японією, договір з Туреччиною 1925 р.; Пагманський пакт з Афганістаном 1926 р., договір з Іраном 1927 р...), міг би, при всій амбітності та лідерстві у «світовому комуністичному русі», обрати статус «нейтральної» держави.

Скоріше за все, Радянським Союзом був не врахований і втрачений альтернативний шлях радянсько-американських взаємин (не варто забувати про надто лояльне ставлення президента Ф. Д. Рузвельта до СРСР та нормалізацію і встановлення дипломатичних відносин 16 листопада 1933 року). Це – **по-перше. По-друге,** на «другій сходинці» щодо боротьби за створення колективної європейської безпеки, принаймні для СРСР, повинна була знаходитись Франція. **По-третє,** наступними, зважаючи на об'єктивні та суб'єктивні обставини, «вимальовувалися» зносини з Німеччиною. **По-четверте,** потребували зваженої, особливо, принципової конфігурації відносини СРСР із Великою Британією. **По-п'яте.** «Запасним», але реально існуючим альтернативним варіантом радянсько-німецькому пакту 1939 р. залишалася міжнародна конференція всіх зацікавлених країн (у першу чергу, – СРСР, США, Франції, Італії, Великобританії...), але не на зразок «Мюнхена-2», а типу «Паризького договору 15-ти» про відмову від війни як засобу національної політики (пакт Бріана-Келлога 27 серпня 1928 р.).

Розглянемо й дамо стислу характеристику «англійському», «французькому», «американському» чинникам у системі європейських міжнародних відносин.

«Англійський» чинник. На думку автора, він є «найпростішим» у цій ситуації, бо прямо пов'язаний з діяльністю англійського уряду й методами його дипломатії під керівництвом Невілла Чемберлена, який 28 травня 1937 р. отримав посаду прем'єр-міністра. Прослідкуємо деякі кроки англійської сторони у 1938-1939 роках (до 23 серпня).

«Пронімецька» симпатія Н. Чемберлена добре відома – від неофіційного візиту у листопаді 1937 р. міністра закордонних справ лорда Галіфакса, зрозуміло, з дозволу та погодження прем'єра, до Німеччини (на зустрічі з Гітлером він «видав

нацистам карт-бланш на агресію в Центральній та Східній Європі») [23, с. 22-23] й завершуючи його особистими спілкуваннями з фюрером **тричі** лише у вересні 1938 – Берхтесгаден, Годесберг, Мюнхен [24, с. 508].

Н. Чемберлен не довіряв, був занадто обережний до пропозицій США, що пояснювалося дуже просто й банально – власною амбіційністю та самовпевненістю. Коли Ф. Д. Рузвельт звернувся до Н. Чемберлена з пропозицією провести міжнародну конференцію щодо претензій Німеччини та Італії, за обов'язковою участю США, той миттєво відреагував 12 січня 1938 р. (зрозуміло, негативно, побоюючись, що Рузвельт «перехопить» ініціативу політики «умиротворення»), записавши у своєму щоденнику 19 лютого ц. р.: «План видався мені фантастичним...» [25, с. 19]. Коли 18 березня 1939 р. вже Нарком СРСР М. М. Литвинов звернувся до англійського прем'єр-міністра з пропозицією терміново скликати конференцію у Бухаресті за участю Франції, Великої Британії, СРСР, Польщі, Румунії, Туреччини відносно створення «мирного фронту», щоб зупинити Гітлера, Н. Чемберлен 23 березня 1939 р. заявив, що його уряд «не хоче створювати в Європі блоки, які протистоять один одному» [26, с. 496-497].

18 квітня 1939 р. М. М. Литвинов запропонував потрійний, в першу чергу, військовий союз між СРСР, Англією, Францією. Переговори розпочалися в Москві лише 23 липня 1939 р. та, з перервами, тривали (завершилися фіаско) до 21 серпня. 22 серпня 1939 р. [27, с. 156], «новий» Нарком із закордонних справ СРСР В. М. Молотов повідомив представників посольств Великої Британії та Франції про згоду Радянського Союзу підписати договір щодо ненападу з Німеччиною.

Можливо, Невілл Чемберлен знав про «нелюбов» Гітлера до Великобританії («... Якесь Англія, якесь острови нещасні володіють половиною світу та хочуть увесь світ захопити – це ж неприпустимо! Це несправедливо») [28, с. 23], але ці обставини його не виправдовували, а навпаки, принижували, обмежували, перешкоджали.

«Французький» чинник. Автор статті цілком погоджується з думкою російського науковця К. В. Плешакова, що «більш уразлива Франція схилилася до співробітництва з СРСР» [29, с. 300]. Цей висновок підтверджує й аналіз документів № 118-№137 дипломатичної збірки МЗС СРСР (Том 2. Січень-серпень 1939 р.), особливо заява голови військової місії Франції генерала Ж. Думенка К. Є. Ворошилову 22 серпня 1939 року (!!! – С. П.): «... У Франції... все готово для того, щоб боротися. Після цих подій в Європі, якщо треба створювати фронт миру, то його треба створювати зараз» [30, с. 331].

Більше того, вагомість і важливість, особливо у військово-політичній сфері, Франції після Мюнхенської змови 29-30 вересня 1938 р., підкреслював у своїх мемуарах Уїнстон Черчілль: «В той час Франція навіть одна могла

перешкодити гітлерівській агресії. Вона мала можливість мобілізувати 100 дивізій проти 13, які Гітлер міг би залишити біля французького кордону» [31, с. 325].

Безумовно, що Франція, як й інші учасники «європейського концерту», грала подвійну, якщо не потрібну роль (прикладом можуть бути як таємні французько-німецькі переговори грудня 1937 р; призначення і діяльність міністра закордонних справ Бонне – людини «без принципів і моралі», прихильника «секретної дипломатії», так і національна зрада Даладье у Мюнхені, яка дозволила Гітлеру «бити своїх супротивників поодиночки») [32, с. 192; с. 203; с. 212], що, в кінцевому рахунку, призвело до її окупації фашистською Німеччиною 14 червня 1940 р., коли гітлерівські війська вступили до Парижа.

Факти свідчать, що якщо б учасникам Московських переговорів (СРСР, Франція, Велика Британія) все ж таки вдалося домовитися, то гітлерівська агресія, без сумніву, принаймні була б зупинена. Збройні радянсько-французько-англійські сили на той час у сукупності склали 311 дивізій; 11,7 тисяч літаків; 15,4 тисяч танків; 9,6 тисяч важких артилерійських гармат проти 168 німецько-італійських дивізій; 7,7 тисяч літаків; 8,4 тисяч танків; 4,35 тисяч важких гармат [33, с. 168]. Але, на жаль, шанс було втрачено, «завдяки» хитрощам, недалекоглядності, обмеженості та короткозорості керівництва країн-учасників переговорного процесу.

«Американський» чинник. Багато десятиріч підряд ми – тоді ще радянські історики, міжнародники, політологи «ганьбили» внутрішню і зовнішню політику США, як й «американський імперіалізм» у цілому. Знову політика «взяла верх» над історією.

Якщо позиція СРСР щодо англійської тактики «умиротворення європейських агресорів» була більш-менш зрозумілою, бо її виразником був безпосередньо Невілл Чемберлен, про що йшлося вище, то з Франкліном Рузвельтом, керівництво Радянського Союзу явно «дало промах».

Чи можна було вірити особисто Президентові США, чи заслуговували, принаймні, на увагу його пропозиції відносно упередження фашизації світу? Думаю, так, бо була подолана 16-річна «смуга невизнання»; був «новий курс Рузвельта», його тверезий реалізм й, можливо, у першу чергу, в зовнішньополітичній діяльності.

У зв'язку з цим, розглянемо деякі ініціативи президента Ф. Д. Рузвельта.

Перше. Так званий «план Уеллеса» (заступника держсекретаря), схвалений Президентом 11 січня 1938 р. – пропозиція урядам великих держав направити до Білого дому своїх дипломатичних представників для обговорення засобів зниження напруги у світі.

Друге. Особисте послання Рузвельта 26 вересня 1938 р. канцлеру німецького рейху з проханням відмовитись від ультиматумів і з пропозицією скликати конференцію «націй, що

прямо зачеплені конфліктом», у будь-якому «нейтральному місці Європи».

Третє. Перегляд весною 1939 р. Закону про нейтралітет, коли у травні Держсекретар К. Хелл заявив про намір уряду дозволити країнам, що ведуть бойові дії, купувати зброю у США.

Четверте. Влітку 1939 р. Рузвельт звернувся до Гітлера не здійснювати напад на «малі країни». За ствердженням англійського історика У. Шірера «депутати рейхстагу вибухнули від сміху, коли Гітлер пообіцяв не нападати на Сполучені Штати» [34, с. 518].

П'яте. 23 серпня 1939 р. – лист Рузвельта до короля Італії Віктора-Еммануїла з проханням вплинути на досягнення «внутрішньо-європейського компромісу».

Шосте. 24 серпня 1939 р. – звернення до Гітлера і президента Польщі Мاستицького з пропозицією щодо посередництва США у спірних питаннях між двома сторонами.

Сьоме. Жовтень 1939 р. – запрошення президента Рузвельта 46-ти нейтральним країнам розглянути можливість обміну думками з приводу світових проблем.

Восьме. Листопад 1939 р. – направлення заступника держсекретаря С. Уеллеса до Рима, Берліна, Парижа, Лондона з приводу «можливості укладання справедливого і постійного миру» [35, с. 73-75; с. 77; 96].

Демарш Президента США, на жаль, не отримав підтримки не тільки головних європейських столиць, але й СРСР, який був переконаний, що Франклін Рузвельт намагається «зібрати та очолити всі антирадянські чинники у світі для перетворення... війни в антирадянську» [36, с. 12].

Пакт «Молотова-Ріббентропа», а справедливіше, – «Сталіна-Гітлера» оцінювали й продовжують оцінювати по-різному.

Л. О. Безименський: «Цей пакт зіграв свою роль: коли 22 червня 1941 р. гітлерівська Німеччина нахабно напала на СРСР, Радянська Армія зустріла вермахт на сотні кілометрів західніше кордону СРСР 1939 р. Пакт дав вигравшій у часі» [37, с. 124-125].

І. Ф. Максимичев: «Пакт 23 серпня 1939 р. був не тільки єдиним засобом вивести з-під передчасного удару ту силу, збереження якої у кінцевому рахунку вирішувало підсумок боротьби з нацизмом, долю всього людства; він був також єдиним засобом покласти кінець західній політиці спотворення й заохочення агресора, що зробив війну невідворотною» [38, с. 60].

М. І. Семиряга, В. І. Дашичев: «Підписання радянсько-німецького договору про ненапад 23 серпня 1939 року і секретного протоколу до нього свідчило, що «радянський чинник» став відігравати важливу роль у політичній кризі напередодні Другої світової війни. ...Сталін задалегідь сприяв розв'язанню руками Гітлера Другої світової війни. Фактично він ставав помічником фашистських агресивних планів» [39, с. 209; с. 237].

К. В. Плешаков: «Якщо Гітлер розтратив капітал, отриманий від домовленості з Москвою, то Сталін, навпаки, зберіг, і територіальні надбання, які стали можливими з підписанням пакту Молотова-Ріббентропа, у ході Другої світової війни перетворилися у плацдарм для васалізації Східної та Центральної Європи» [40, с. 302].

Висновки. Відповідаючи на головне питання про суттєвість і наслідки пакту 23 серпня 1939 р. (зрада, дипломатія, перемога, поразка...) зазначу, у фокусі історії конкретних країн, що для Німеччини, безумовно, – це була перемога; для

США – дипломатія; для СРСР, Франції, Великої Британії – поразка; для Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Польщі, Бессарабії, Західної України й Західної Білорусії – зрада; для європейської та світової спільноти – втрачений шанс упередити, відтермінувати й, можливо, хоча це було надзвичайно важко, перешкодити розв'язанню Другої світової війни.

Щодо «найкращого друга Ріббентропа», то не треба щирозсердно вірити й довіряти всім друзям, бо, навіть, у самого Ісуса Христа вони не були бездоганними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чуев Ф. И. Сто сорок бесед с Молотовым / Ф. И. Чуев. – М.: Терра, 1991. – 623 с.
2. Дипломатический словарь. – Том 2. – М.: Изд-во «Наука», 1986. – 503 с.
3. Полторак А. И. Нюрнбергский эпизод / А. И. Полторак. – М.: Юрид. лит., 1983. – 416 с.
4. Дипломатический словарь. – Том 2. – М.: Изд-во «Наука», 1986. – 503 с.
5. Чуев Ф. И. Указ соч. – 623 с.
6. Майский И. М. Кто помогал Гитлеру (Из воспоминаний советского посла) / И. М. Майский. – М.: Изд-во Института международных отношений, 1962. – 199 с.
7. Фляйшхауэр И. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938-1939 / И. Фляйшхауэр; Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – 480 с.
8. Там само.
9. Ротштейн Эндрю. Мюнхенский сговор / Эндрю Ротштейн. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1959. – 427 с.
10. Системная история международных отношений в двух томах / Под ред. А. Д. Богатурова. Том первый. – М.: Культурная революция, 2009. – 480 с.
11. Фляйшхауэр И. Указ. соч. – 480 с.
12. От Мюнхена до Токийского залива: Взгляд с Запада на трагические страницы истории Второй мировой войны: Перевод / Сост. Е. Я. Трояновская. – М.: Политиздат, 1992. – 448 с.
13. Нарочницкая Н. А. Партитура Второй мировой. Кто и когда начал войну? / Н. А. Нарочницкая, В. М. Фалин. – М.: Вече, 2009. – 416 с.
14. Сталин Й. О Великой Отечественной войне Советского Союза / Й. Сталин. – М.: Госполитиздат, 1951. – 402 с.
15. Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – 1990. – № 7. – С. 78–96.
16. Фляйшхауэр И. Указ. соч. – 480 с.
17. Известия. – 1989. – 25 декабря.
18. Україна в ХХ столітті (1990-2000): Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. Ю. Король та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 388 с.
19. Нарочницкая Н. А. Указ. соч. – 416 с.
20. Нарочницкая Н. А. За что и с кем воевали? – М.: «Минувшее», 2007. – 80 с.
21. Литературная газета. – 1988. – 26 октября; Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 7. – С. 27–28.
22. Семиряга М. И. Тайны сталинской дипломатии. 1939-1941 / М. И. Семиряга. – М.: «Высшая школа», 1992. – 303 с.
23. Лиддел Гарт Б. Вторая мировая война / Гарт Б. Лиддел. – Пер. с англ. В. В. Борисова... – М.: Воениздат, 1976. – 679 с.
24. Кертман Л. Е. Джозеф Чемберлен и сыновья / Л. Е. Кертман. – М.: «Мысль», 1990. – 541 с.
25. Reynolds D. The Creation of the Anglo-American Alliance. 1937-1941 / D. Reynolds. – London: Routledge and Kegan Paul, 1981. – 228 p.
26. Shirer W. The Collapse of the Third Republic / W. Shirer. – London: Hutchison, 1970. – 603 p.
27. Переговоры военных миссий СССР, Англии и Франции в Москве в августе 1939 г. // Международная жизнь. – 1959. – № 3. – С. 152–164.
28. Чуев Ф. И. Указ. соч. – 623 с.
29. Системная история международных отношений... Том первый. – 480 с.
30. Документы и материалы кануна Второй мировой войны. 1937-1939. – Т. 2. – Январь-август 1939 / М-во иностр. дел СССР; Редкол.: Бондаренко А. П.... – М.: Политиздат, 1981. – 415 с.
31. Churchill W. S. The Second World War / W.S. Churchill. – Vol. 1. – Boston: Houghton Mifflin, 1949. – 412 p.
32. История Франции в трех томах. Отв. ред. А. З. Манфред. – Т. 3. – М.: Изд-во «Наука», 1973. – 599 с.
33. Захаров М. В. Генеральный штаб в предвоенные годы / М. В. Захаров. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1989. – 318 с.
34. Shirer W. Op.cit. – 603 p.
35. Уткин А. И. Дипломатия Франклина Рузвельта / А. И. Уткин. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1990. – 544 с.
36. Пегатнов В. О. Сталин, Рузвельт, Трумэн: СССР и США в 1940-х гг.: Документальные очерки / В. О. Пегатнов. – М.: ТЭРРА, 2006. – 752 с.
37. Безыменский Л. А. Германские генералы – с Гитлером и без него / Л. А. Безыменский. – М.: «Мысль», 1964. – 533 с.
38. Максимычев И. Ф. Как была развязана Вторая мировая война / И. Ф. Максимычев. – М.: Изд-во «Знание», 1981. – 64 с.
39. История и сталинизм / Сост. Мерцалов А. Н. – М.: Политиздат, 1991. – 448 с.
40. Системная история международных отношений... Том первый. – 480 с.

Рецензенти: д.і.н., проф. П. М. Тригуб (Чорноморський державний університет ім. Петра Могили); д.і.н., проф. Й. М. Шкляж (Миколаївський національний університет ім. В. О. Сухомлинського).